

УДК 159: 351.745.7

Охріменко Іван Миколайович —
кандидат юридичних наук, старший ви-
кладач кафедри юридичної психології
Київського національного університету
внутрішніх справ

Категорія суб'єкта в контексті оперативно-розшукової психології

Стаття присвячена характеристиці суб'єкта оперативно-розшукової психології. Шляхом проведення теоретичного аналізу виводяться ключові критерії усвідомлення категорії суб'єкта. Висловлюється та обґрунтовується думка, що міжгалузеві ознаки суб'єкта сприятливо екстраполюються у межах оперативно-розшукової психології, засади якої передбачають залучення та поєднання положень юриспруденції, психології, соціології та ін. Зазначається також, що прагнення до маскуванню та втаємничення злочинцями (особливо учасниками організованих злочинних об'єднань) своїх дій спричиняє прогресуючу тенденцію до постійного розширення кола осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, а, отже, збільшує категоріальний зміст суб'єктів оперативно-розшукової психології.

Ключові слова: категорія, суб'єкт, особистість, оперативно-розшукова психологія, оперативно-розшукова діяльність, організована злочинність.

Вивчення та дослідження оперативно-розшукової діяльності в ракурсі психологічної науки, з одного боку, нерозривно пов'язано з уявленням суб'єктом цієї діяльності її мети та мотивів, з іншого — із заходами, засобами, способами і методами діяльності. При цьому провідного значення набуває особистість у контексті самої діяльності. Водночас у теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності нерідко йдеться про вплив суб'єктів на соціальне, соціально-економічне середовище об'єктів оперативної уваги. Отже, у межах структури даної діяльності ключову позицію займає категорія суб'єкта.

Загалом вона не є новою для наукового сприйняття, про що може свідчити значний доробок наукових праць та досліджень. Зокрема, наукові здобутки А. І. Алексєєва, О. Ф. Возного, О. Ф. Пантелєєва,

Г. К. Синілова, В. Ю. Фролова, В. І. Філіпенка, В. О. Черепанова та багатьох інших вчених склали основу для подальшого теоретичного сприйняття та розвитку концепції суб'єкта оперативно-розшукової діяльності, що на даний час набуває особливої актуальності. Однак, цей напрям є, здебільшого, вузькоспрямованим, у тому числі внаслідок спрощеного трактування категорії "суб'єктів". Поняття "суб'єкта" тут досить часто сприймається виключно у контексті його розгляду, оминаючи при цьому обрання та впровадження найбільш влучних критеріїв розмежування. Усе це закономірно визначає необхідність залучення психологічних прикладних досліджень, які можуть надати допомогу щодо діяльнісного розуміння змісту цього поняття.

Виходячи з цього, основною метою статті є спроба автора проаналізувати різнобічні наукові підходи та критерії щодо визначення сутності категорії "суб'єкта" в контексті специфічного змісту оперативно-розшукової психології.

Як нами наголошувалося раніше [1, с. 41], категорія "суб'єктів" є необхідною складовою вивчення оперативно-розшукової психології (першим і головним елементом структури психології ОРД). Це визначається тим, що одна з найважливіших психологічних закономірностей оперативно-розшукової діяльності полягає у відображенні кола вимог щодо особливих психологічних характеристик особистостей її суб'єктів. Наведене дає підстави для системного уявлення категорії "суб'єкта діяльності", у тому числі через призму напрацьованого потенціалу психологічних галузей науки. Для об'єктивності такого висновку розглянемо різні наукові підходи щодо усвідомлення змісту даного поняття.

Так, у теорії оперативно-розшукової діяльності під суб'єктом розуміється фізична особа як носій прав та обов'язків, передбачених Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність", відомчими нормативними актами з організації ОРД, а також певних властивостей та якостей, обумовлених специфікою діяльності даного типу [2, с. 224—225]. Проте, таке визначення суб'єктів обумовлене тим, що всі вони залучені в сферу оперативно-розшукового процесу і виконують нормативно передбачені функції. Тому такі фізичні особи повинні відповідати певним вимогам, які визначають можливість їх участі в оперативно-розшуковому процесі. В якості таких можна вбачати наявність певних особистісних властивостей, здатність забезпечувати здійснення оперативно-розшукового процесу тощо.

Інші юридичні підходи також передбачають залучення вузькоспрямованих критеріїв, що не завжди охоплює їх міжгалузеве змістове навантаження. Наприклад, В. В. Кутковський до суб'єктів діяльності у кримінально-виконавчій системі відносить державу, її компетентні органи та посадових осіб, що мають право здійснювати систему заходів правового, економічного й іншого характеру, спрямованих на вирішення ши-

рокого спектру завдань у цій сфері (забезпечення правопорядку та законності, боротьби зі злочинністю в умовах УВП, взаємодії служб і підрозділів тощо) [3, с. 41]. В. В. Черній, А. А. Кушніренко до основних критеріїв визначення суб'єкта взаємодії (спільної діяльності) відносять наділення їх спеціальними правами й обов'язками, необхідність чіткої реалізації цих прав і виконання обов'язків та ін. [4, с. 250].

Отже, наведені й аналогічні [5, с. 13] наукові позиції уособлюють підхід, що заснований, здебільшого, на організаційному боці даного питання, а саме: можливості та доцільності здійснення дій та заходів уповноваженими на те особами. Виходячи з цього, до категорії суб'єктів у межах теорії та практики ОРД формально можна зарахувати осіб, що займають у конкретному оперативно-розшуковому заході функціональний статус та уповноважені застосовувати певні оперативні засоби та методи. Крім того, неможливо бути суб'єктом оперативно-розшукових відносин і не бути одночасно суб'єктом процесу застосування засобів і методів ОРД (залежно від особливостей реалізації наявних повноважень).

Спростим та, певним чином, непослідовним, на нашу думку, можна вважати підхід щодо такого виокремлення груп суб'єктів право-відносин в ОРД:

а) державні органи, посадові особи, повноважні здійснювати ОРД, та особи, які контролюють ОРД і забезпечують прокурорський нагляд за нею;

б) суб'єкти, які залучаються до участі в ОРД;

в) суб'єкти, стосовно яких потрібно здійснювати оперативно-розшукові заходи через їх протиправну поведінку (суб'єкти, які вивчаються в ОРД);

г) суб'єкти, які захищаються в ОРД і мають правовий інтерес [6, с. 107].

Зокрема, заслуговує на увагу віднесення осіб, що становлять оперативний інтерес через свою делінквентну поведінку, до суб'єктів відносин. Так, безумовно, їх можна вважати учасниками відносин в ОРД, але аж ніяк не їх суб'єктами. Це обумовлене тим, що ці та інші категорії учасників у більшості випадків є об'єктами здійснення оперативного впливу та, здебільшого, неініціативною стороною відносин оперативно-розшукового порядку. Підтвердженням цього може бути звернення до етимологічного значення поняття "суб'єкт", яке вказує на нього як на конкретного носія предметно-практичної діяльності і пізнання, носія активного [7, с. 158].

А. В. Макієнко, О. В. Борбат до суб'єктів діяльності зараховують осіб, що здійснюють конкретні дії з метою отримання оперативно-значущої інформації у напрямку попередження та розкриття злочинів [8, с. 34]. Отже, слід наголосити й на відповідному інформаційному змісті, адже одне з центральних місць у системі відносин "людина-людина"

займає проблема інформаційного забезпечення. В оперативно-розшуковій діяльності, наприклад, ця проблема існувала завжди, тому її суб'єкти актуалізуються в ситуаціях інформаційної невизначеності, а саме: з протиріччями між нагальною інформаційною потребою та станом і можливостями її задоволення.

Обмеженість, неповнота, неточність одержуваних відомостей обмежують оперативно-тактичні можливості працівників оперативних підрозділів. Такі несприятливі фактори інформаційного характеру обумовлюють постійний пошук і вдосконалення джерел надходження оперативно-значущих відомостей.

Звісно, що злочинці, особливо учасники організованих злочинних угруповань, старанно маскують свої злочинні дії. Повною інформацією про це можуть володіти лише прямі учасники злочинів, лідери груп та деякі найближчі до них особи. В цих умовах важливого значення набуває опосередкована, насамперед оперативна інформація, яка мовби проривається з "епіцентрів" кримінального середовища в суміжні сфери, що охоплюють особистісні зв'язки злочинців, особливо лідерів організованих злочинних груп, їх сімейно-побутові, родинні взаємини, а також їх оточення у сфері проведення дозвілля, задоволення споживчих інтересів, побутового обслуговування тощо.

З наведеного можна зробити висновок про те, що досить часто науковці, аналізуючи позиції виділення категорій суб'єктів діяльності, враховують лише юридично обумовлені критерії, але забувають про психологічну природу діяльності загалом (окремих дій та заходів). Це, у свою чергу, зумовлює доцільність використання відповідних психологічних підходів (критеріїв) щодо розуміння та виокремлення даної категорії.

Насамперед, психологічною наукою надається дещо інший спектр характеристик щодо виділення суб'єкта конкретної діяльності. Наприклад, С. Л. Рубінштейна в якості окремої ознаки суб'єкта приваблює його активність у діяльності. Вчений зазначає: "оскільки людина існує, то відправною точкою буття будь-якої системи координат стає її активність, в силу чого виникає можливість зміни буття ..." [9, с. 327]. Тобто, при аналізі суб'єкта слід виходити з характеристики його активності та враховувати, що його діяльність свідомо та довільна. Використання категорії суб'єкта можливе лише в ситуації дослідження психологічних особливостей людини в конкретному різновиді активності, наприклад, як суб'єкта практичної діяльності.

Крім того, активність суб'єкта має перебувати на вищому для нього рівні та бути зорієнтованою у напрямі ефективності (продуктивності) діяльності. Підтвердженням останньому може бути позиція К. О. Абульханової-Славської [10, с. 78—79], згідно з якою активність особистості спрямовується на вирішення питань про узгодження, порівняння об'єктивних і суб'єктивних факторів діяльності. Мобілізація активності повинна

відбуватися в доцільних, а не в будь-яких формах, у бажаний, а не в будь-який час, коли суб'єкт діє за власним спонуканням, використовуючи свої здібності, досягаючи поставлених цілей. Отже, активність повинна виступати в формі ініціативної (суб'єктно позиційної) практичної діяльності, що відображається в формі продуктивного спілкування, сприяючої рольової поведінки, перебігу психічних процесів і т. ін.

Вищий рівень активності особистості усвідомлюється нами разом з цілісністю (системністю), дуалістичністю та відособленістю суб'єкта тощо. Цілісність суб'єкта є засадою його системності, інтегрованості всіх його психічних якостей (подекуди, досить різних та суперечливих), які більш виразно виявляються у межах певної стратегії чи прагненні до вирішення, насамперед, протиріч, що виникають у процесі діяльності. Дуалістичність суб'єкта виявляється, перш за все, у тому, що він завжди нерозривно пов'язаний та взаємодіє з іншими людьми, але в той же час є відносно відособленим від них.

Наведене дозволяє підкреслити важливість включення в предметне поле аналізу та усвідомлення категорії суб'єкта понять активності (зокрема, через призму ефективності), суб'єктної позиції, цілісності та відособленості. Але дозволимо собі припустити, що вищий рівень активності, цілісності та відособленості особистості як суб'єкта слід розглядати у конкретному виді діяльності (наприклад, оперативно-розшукової).

Доволі цікавою у межах досліджуваних питань є думка А. В. Брушлінського, що в сучасній психології одне з основних значень поняття суб'єкта використовується для позначення специфічних якостей особистості, які вона реалізовує в кожній конкретній системі взаємин та відносин (якості суб'єкта діяльності, якості суб'єкта спілкування тощо) [11, с. 12, 36]. У межах даного аспекту наукового визначення суб'єкта Л. І. Анциферова звертає увагу на "постановку життєвої (у нашому випадку, конкретної діяльній) задачі" та визначення творчого характеру самої діяльності [12, с. 28, 32]. Звідси, суб'єкт вибудовує часткові задачі, бере на себе відповідальність не тільки за те, щоб зберегти в системі мотивації головну задачу, не застрягати на вирішенні підпорядкованих задач, але, насамперед, для того, щоб віддаляти свою кінцеву мету, надаючи їй якісно нового змісту, внутрішньої значимості та мотиваційної насиченості.

Отже, виходячи із зазначеного, ми можемо говорити про те, що суб'єкти здійснюють цілеспрямовану активну діяльність, належним чином структурують свою потребово-мотиваційну сферу залежно від основних цілей власної поведінки, втілюють у неї відповідні здібності (наприклад, інтелектуальні, комунікативні та ін.), реалізують набуті вміння та навички (у тому числі, поведінки в екстремальних, напружених умовах), самовдосконалюються та досягають вищого рівня спеціалізації. Саме тому у визначеннях К. О. Абульханової суб'єктом є самореалізуюча особистість, яка

досягла відповідного (не обов'язково максимального) ступеня розвитку [13, с. 178, 201].

Наведені вище позиції дають право говорити про суб'єкт як про певний рівень розвитку особистості, який передбачає формування психічних властивостей та механізмів у процесі практичної діяльності. У межах оперативно-розшукової психології ці положення екстраполюються у вигляді окремих характеристик професійно-психологічної компетентності суб'єктів ОРД.

Прийнятними для нашого наукового дослідження можна вважати й міркування О. О. Сергієнко [14, с. 187], яка пропонує розглядати суб'єкт через призму когнітивної, регулятивної та комунікативної функції. Так, когнітивною функцією суб'єкта може стати усвідомлення особистісно навколишньої дійсності, що містить внутрішні моделі та змістовні утворення, які опосередковують його вибір та інтерпретацію різних подій і явищ. Регулятивна функція суб'єкта здатна виступати як контроль за поведінкою оточуючих. Контроль поведінки є інтегративною характеристикою, що включає когнітивний контроль, емоційну регуляцію та довільність дій. Комунікативна функція суб'єкта може бути виражена завдяки контактній взаємодії з об'єктами діяльності.

Однак, реалізація вказаних функцій (особливо, комунікативної та регулятивної) в усіх своїх проявах потребує здійснення психологічного впливу, що можна вважати окремою специфічною ознакою саме категорії суб'єкта. Тим більше, що зміст поняття "психологічний вплив" та механізму його здійснення вказує на активну позицію суб'єкта. Зокрема, психологічний вплив — це активна цілеспрямована діяльність, метою якої є отримання значимої інформації або зміна психіки чи поведінки об'єкта (окремої людини чи групи людей). Механізм психологічного впливу передбачає процедуру вибору того чи іншого методу і варіанту поведінки та процес проходження впливаючого стимулу від суб'єкта до об'єкта і зворотного зв'язку між ними. Впливаючий (суб'єкт) має й усвідомлену певну мету, а його діями керує уявлення про те, яким має стати об'єкт, як має змінитися його поведінка.

Виходячи з того, що діяльність здійснюється лише в системі особистісних відносин, її суб'єкта можна виокремлювати та характеризувати ще й з позиції відповідного статусу, який суспільство присвоює особистості, функції і соціальних ролей. Крім того, статусно-рольові позиції можна вважати похідними моментами структурно-динамічних властивостей особистості. Статус, ролі та ціннісні орієнтації визначають особливості мотивації поведінки та структуру особистісної (суб'єктивної) поведінки, складаючи відповідний ряд індивідуальних властивостей суб'єкта.

Отже, в результаті проведеного теоретичного аналізу можна визначити ключові характеристики категорії суб'єкта, а саме: суб'єкт —

ініціатор свідомої активної діяльності й відносин; індивід зі стійкою статусно-рольовою позицією та соціально обумовленою цілісною системою психологічних рис і властивостей. При цьому обидва аспекти значною мірою формуються й виявляються в процесі компетентної реалізації операціональних механізмів (елементів діяльності). Виведені нами ознаки суб'єкта в повному обсязі екстраполюються у сферу оперативно-розшукової психології, адже засади даної галузі юридичної психології передбачають залучення та поєднання положень юриспруденції, психології, соціології тощо.

Прагнення до маскуванню та втаємниченню злочинцями (особливо учасниками організованих злочинних об'єднань) своїх дій спричиняє прогресуючу тенденцію до постійного розширення кола осіб, що залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності. Це, у свою чергу, збільшує категоріальний зміст суб'єктів ОРД, а звідси — й суб'єктів оперативно-розшукової психології. Композиція "компетентна реалізація операціональних механізмів" окреслює, здебільшого, використання відповідними особами спеціальних знань та технологій (передусім, психологічних) задля досягнення сприятливого результату в ОРД. Фактор проведення оперативно-розшукових заходів не повинен бути визначальним, адже окремі категорії осіб, залучених до інформаційно-комунікативної взаємодії, можуть і не проводити ніяких заходів.

Запозичені нами в ході дослідження підходи обґрунтовують обрану нами позицію щодо необхідності окреслення суб'єкта оперативно-розшукової психології саме в діяльнісному аспекті його існування, застосовуючи при цьому основні закономірності загальнонаукового принципу розвитку.

Відтак, в оперативно-розшуковій психології під визначені нами характеристики суб'єкта підпадають співробітники оперативних підрозділів (службові особи, що діють гласно від імені правоохоронних органів, й негласні штатні працівники, чия приналежність до них утаємничується) та окремі представники негласного апарату (агенти, резиденти й ін.) як безпосередні суб'єкти діяльності. Спроби зарахування до суб'єктів й інших категорій осіб (службових осіб органів прокуратури та суду; осіб, які використовують свої спеціальні знання для сприяння оперативним підрозділам у розкритті злочинів тощо), що можна спостерігати в сучасних наукових джерелах [15, с. 10—11], видаються нам дещо передчасними. Для цього вони мають відповідати кваліфікуючим вимогам, що висувуються для діяльнісної характеристики суб'єкта оперативно-розшукової психології.

Загалом виведені нами обґрунтування категорії суб'єкта в цілому можна вважати достатньо якісними, у тому числі для сфери ОРД.

Врахування їх дозволить одержати важливі для розуміння узагальнені показники й у суміжних галузях знань.

Список використаних джерел

1. Охріменко І. М. Положення методології у психології оперативно-розшукової діяльності / І. М. Охріменко // Юридична психологія та педагогіка. — 2008. — № 2. — С. 34 — 43.
2. Основы оперативно-розыскной деятельности : [учебник] / [под ред. С. В. Степашина]. Серия “Учебники для вузов. Специальная литература”. — СПб. : Изд-во “Лань”, 1999. — 704 с.
3. Кутковский В. В. Взаимодействие субъектов ОРД в обеспечении безопасности УИС / В. В. Кутковский // Рос. следователь. — 2006. — № 8. — С. 40—43.
4. Черній В. В. Суб’єкти взаємодії у сфері оперативно-розшукової діяльності / В. В. Черній, А. А. Кушніренко // Наук. вісник КНУВС. — 2006. — № 1. — С. 248—253.
5. Чететин А. Е. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскных мероприятий : [монография] / А. Е. Чететин. — М. : Издательский дом Шумиловой И. И., 2006. — 180 с.
6. Оперативно-розшукова діяльність : [навч. посібник] / [С. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук та ін.] ; за ред. проф. О. М. Джужи. — К. : Правова єдність, 2009. — 310 с.
7. Юридична психологія. Словник : [довідкове видання] / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. — [вид. 2-е, уточ. та доп.]. — К. : КНТ, 2008. — 224 с.
8. Макиенко А. В. Разведывательно-поисковая работа в информационной сфере — тактика и возможности / А. В. Макиенко, А. В. Борбат // Рос. следователь. — 2003. — № 12. — С. 29—35.
9. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / [отв. ред. Е. В. Шорохова]. — 2-е изд. — М. : Педагогика, 1976. — 416 с.
10. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни : [монография] / К. А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 299 с.
11. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке : [монография] / [отв. ред. А. В. Брушлинский, М. И. Воловикова, В. Н. Дружинин]. — М. : Изд-во “Академический проект”, 2000. — 320 с.
12. Анциферова Л. И. Психологическое содержание феномена “субъект” и субъектно-деятельностного подхода / Л. И. Анциферова // Проблема субъекта в психологической науке / [под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой, В. Н. Дружинина]. — М. : Изд-во “Академический проект”, 2000. — С. 27 — 42.
13. Абульханова К. А. О субъекте психической деятельности. Методологические проблемы психологии / К. А. Абульханова. — М. : Изд-во “Наука”, 1973. — 288 с.
14. Сергиенко Е. А. Природа субъекта : онтогенетический аспект // Проблема субъекта в психологической науке / [под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой, В. Н. Дружинина]. — М. : Изд-во “Академический проект”, 2000. — С. 184—203.

15. Пардилов Р. Х. Институт оперативно-розыскных мероприятий в оперативно-розыском законодательстве (теоретический и правовой аспекты): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. юрид. наук.: спец. 12.00.09 “Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность” / Р. Х. Пардилов. — М., 2007. — 26 с.

Статья посвящена характеристике субъекта оперативно-розыскной психологии. Путем проведения теоретического анализа выводятся ключевые критерии осознания категории субъекта. Высказывается и обосновывается мысль, что межотраслевые признаки субъекта благоприятно экстраполируются в пределах оперативно-розыскной психологии, основы которой предусматривают привлечение и сочетание положений юриспруденции, психологии, социологии и др. Отмечается также, что стремление к маскировке и усекречиванию преступниками (особенно участниками организованных преступных объединений) своих действий влечет прогрессирующую тенденцию к постоянному расширению круга лиц, которые привлекаются к выполнению заданий оперативно-розыскной деятельности, а, следовательно, увеличивает категориальное содержание субъектов оперативно-розыскной психологии.

The article is devoted to description of subject of the operative investigation psychology. The key criteria of awareness of category of subject hatch by a leadthrough of theoretical analysis. An idea speaks out and is, that the intersectoral signs of subject are favorably extrapolated within the limits of operative investigation psychology, principles of which are foreseen by bringing in and combination of positions of jurisprudence, psychology, sociology and other. Marked also, that aspiration of disguise and hush-hushing of the actions criminals (especially by the participants of the organized criminal associations) draws a making progress tendency to permanent expansion of circle of persons which are engaged in implementation of tasks of operative investigation activities, and, consequently, increases category maintenance of subjects of operative investigation psychology.

Стаття надійшла до редакції журналу 10 листопада 2009 року.